

Tamara Repina

CU PRIVIRE LA TENDINȚELE PANROMANICE ÎN ISTORIA DECLINĂRII ROMÂNEȘTI

Cu prilejul aniversării academicianului Marius Sala, țin să-l felicit în numele meu și al colegilor de la Catedra de limbi romanice a Universității de Stat din Sankt-Petersburg. Cu toții îi urăm Domniei sale mulți ani înainte, bună sănătate, fericire, noi realizări în domeniul științei și-l încredințăm de respectul nostru cel mai sincer și mai profund. Tema pe care am ales-o pentru eseul de față se înscrie în sfera intereselor științifice ale domnului Marius Sala. În monografia *De la latină la română*¹, el subliniază, și nu o dată, că limba română s-a dezvoltat pe aceeași cale ca și celelalte limbi romanice. În cele ce urmează, va fi expus în linii mari cercul de probleme privind istoria și starea actuală a declinării românești în lumina tendințelor panromanice.

1. ARTICOLUL ȘI PUTEREA FUNCȚIONALĂ A FLEXIUNII NOMINALE

Flexiunea nominală în limba latină dispunea de o putere funcțională deplină. Aceasta înseamnă că substantivului, ca să fie introdus în propoziție ca o parte a ei, îi era de ajuns să aibă o desinență, de exemplu: „*Petrus vicinorum filio amicus est*”. În ceea ce privește faptul caracteristicii după criteriul „cunoscut sau necunoscut vorbitorilor”, el reieșea din mai mulți factori: prezența în propoziție a atributelor lexicale ori sintactice ale substantivului, legături semantice între cuvinte, contextul mai larg, cunoașterea situației etc. Cu alte cuvinte, determinarea substantivului era *s e m a n t i c ă* (contextuală).

Apariția articolului² a schimbat radical situația. În limbile romanice, caracteristica obiectului desemnat prin substantiv după criteriul „cunoscut – necunoscut”, păstrându-se la nivelul semantic (altfel, vorbitorii nici nu s-ar înțelege), cere să mai fie dublată și la nivelul *g r a m a t i c a l*. În propoziția latină de mai sus, semantica însăși a substantivelor arată că se vorbește despre niște obiecte cunoscute (prieten, fiu, vecini), ceea ce, de altfel, este clar și din propozițiile analogice ale limbilor romanice, cf.: „*Pierre est l'ami du (= de + le) fils des (= de + les) voisins*”, rom.

¹ Marius Sala, *De la latină la română*, București, 1998; vezi și traducerea franceză: Marius Sala, *Du latin au roumain*, Paris, Bucarest, 1999.

² Spunând „articolul”, avem în vedere „articolul hotărât și nehotărât” (cu totalitatea determinativelor – echivalentelor lor funcționale).

LR, LXI, nr. 3, p. 380–386, București, 2012

„Petru este *prietenul fiului vecinilor*”. Dar aici faptul cunoașterii obiectului desemnat trebuie să fie confirmat și printr-un „însoțitor gramatical” – articolul (în limbile romanice apusene, în combinație cu prepoziții, în limba română, prin forma lui cazuală). Toate acestea mărturisesc că, în limbile romanice, s-a ivit o nouă categorie gramaticală, necunoscută limbii latine – cea a determinării³.

Flexiunii nu i-a fost dat să exprime această categorie gramaticală, ceea ce a privat-o de forța funcțională deplină. Cea din urmă a trecut la articol, lăsând flexiunii substantivului desemnarea a două categorii gramaticale – a celor de gen și de număr, pe care, concomitent, le redă și articolul. Spre deosebire de limbile romanice apusene, în limba română, articolul și-a însușit și funcția unei mărci cazuale, transformându-se (la forma postpusă) într-un fel de articol-flexiune.

Limba română a moștenit două din fostele desinențe cazuale:

casa <i>lat. rom.</i> G.-D. <i>casae</i> > case	flos <i>lat. rom.</i> G. <i>floris</i> D. <i>flori</i>	} > flori,
--	--	------------

dar ele nu sunt decât relicve ale desinențelor cazuale latinești, ele intră în sistemul de declinare numai fiind însoțite de un articol sau de un determinativ (*unei case, casei, acestei case, fiecărei case, etc.*). Ca atare, ele desemnează pluralul substantivelor respective, care este neutil la caz⁴.

În lumina celor spuse, ni se pare arbitrar că tocmai în acest sector al sistemului de declinare se produc unele transformări care, după părerea noastră, se înscriu și ele în tendința panromanică în chestiune. Avem în vedere apariția în limba română vorbită, la genitiv-dativ singular feminin, a formelor de tipul *floarei* în loc de lit. *florii* și asemănătoare, unde *-ei* se interpretează intuitiv ca forma articolului feminin: *case-i* > *cas-ei*⁵, ceea ce pune în echilibru cele două tipuri de declinare – cel masculin și cel feminin (*-lui/-ei*)⁶.

2. ARTICOLUL ȘI TRECEREA DE LA UN GRUP DE CUVINTE LA SINTAGMĂ

În limba latină, substantivul cu atributele lui adjectivale forma un grup de cuvinte din care fiecare component prezenta o unitate de sine stătătoare. De exemplu: N. homo *honestus et nobilis*/G. *hominis honesti et nobilis*/Acc. *hominem*

³ Valeria Guțu Romalo, *Articolul și categoria determinării în limba română actuală*, în *Elemente de lingvistică structurală*, București, 1967, p. 227–228.

⁴ Iorgu Iorgan, Valeria Guțu Romalo, Alexandru Niculescu, *Structura morfologică a limbii române contemporane*, București, 1967, p. 99.

⁵ Emanuel Vasiliu, *Observații asupra flexiunii nominale în limba română*, în SCL, IV, București, 1953, p. 142–145.

⁶ Tamara Repina, *Câteva considerații cu privire la analogia morfologică în domeniul declinării substantivelor feminine românești*, în SCL, XLIX, nr. 1–2, București, 1998, p. 297–302.

honestem et nobilem etc. Spre deosebire de aceasta, în limbile romanice avem de a face cu o s i n t a g m ă nominală, „cimentată” printr-un centru gramatical unic. Acest centru gramatical al sintagmei se realizează în toate limbile romanice prin articol: în cele apusene, cum am mai spus, în combinație cu prepoziții, în limba română, prin formele cazuale ale articolului. Cf.: fr. „Il se faudra attendre longtemps encore pour assister *aux jeux silencieux des étoiles filantes*” (Saint-Exupéry); it. „*una lunghissima stretta tavola stava nel fondo*” (Tomasi di Lampedusa); sp. „Parecía que fuésemos *los unicos seres vivos* en muchas kilómetros a la redonda” (Goytisolo); rom. „Îi apărea în față *figura blândă și bună a bătrânului servitor*” (Corbea).

Formarea unui centru de informație gramaticală asupra grupului nominal întreg, care desemnează s i n t a g m a t i z a r e a celui din urmă, poate fi calificată ca una din tendințele panromanice de dezvoltare istorică în domeniul studiat.

Limba română a parcurs același drum de la un grup de cuvinte la o sintagmă centralizată din punctul de vedere gramatical, dar drumul acesta s-a dovedit mai complicat decât cel al limbilor romanice apusene. Postpunerea articolului hotărât, forma lui flexionară și contopirea cu substantivul într-un cuvânt să-i fi pus pe vorbitorii din epoca de trecere de la latina târzie la româna veche să ia acest articol drept flexiune și să-l adauge la f i e c a r e cuvânt al grupului nominal? În textele românești vechi, până în secolul al XVIII-lea inclusiv, se mai găsesc, în cantitate destul de reprezentativă, exemple de felul următor: „Care mir s-au făcut cu toată chieltuiala sfinții-sale **părintelui**, **patriiarhului** mai susnumitului ierusalimneanului” (Cron. munt., II, p. 120); „[...] hram adormirea preacuratei născătoarei de Dumnezeu [...] fecioarei Mariei [...]” (ibid., I, p. 106), unde articolul în forma cazuală se reproduce la fiecare component al grupului de cuvinte, asemenea flexiunii din grupul atributiv latin.

La urma urmelor, limba română a ajuns, ca și celelalte limbi romanice, la o unitate sintactică cu un s i n g u r indice gramatical, care se referă la întreaga sintagmă (*omului bătrân și bolnav, bătrânului om bolnav, fecioarei Maria și asem.*). Dar acest proces i-a cerut un timp destul de îndelungat.

Dublarea indicelui de caz se produce, în perioada analizată cel mai des, în îmbinările de cuvinte cu numele proprii masculine ale reprezentanților straturilor sociale înalte, atât românești (logofăt, vornic etc.) cât și străine (crai, împărat etc.). Este semnificativ că în textele vechi se găsesc mai multe v a r i a n t e de structuri. De exemplu: „Toate aceste le-au dăruit craiul leșescu Tăutului logofătului” (Neculce, p. 11) / „[...] și ș-au împletit mreji hiclene asupra tânărului Vladului-vodă” (Cron. munt., I, p. 96) / „feciorul lui Gheorghie hatmanul” (Costin, p. 168) / „Și așe trăia până în dzilele **lui Avgustū crai**” (ibid., p. 124) / „feciorul **craifului Avgust**” (Neculce, p. 328)⁷. Faptul acesta se pare semnificativ pentru că el arată că trecerea

⁷ Exemple de acest fel se mai pot găsi în: Paula Diaconescu, *Structură și evoluție în morfologia substantivului românesc*, București, 1970, p. 227–229, 232–233 și în mai multe lucrări intitulate „Istoria limbii române” (ale lui Ovid Densusianu, Alexandru Rosetti și ale altor autori).

de la un grup de cuvinte la sintagmă n-a fost ușoară: vorbitorii să fi căutat intuitiv varianta cea mai potrivită cerințelor unui nou tip de structură a limbii⁸.

Am făcut niște calcule (în cifre absolute) privind folosirea variantelor diferite ale îmbinărilor de cuvinte cu numele proprii. Din 50 de întrebunișări scoase din texte vechi într-o ordine consecutivă, am constatat următoarea stare de lucruri⁹.

Tabloul 1

Repartizarea variantelor de structură în textele românești vechi

	lui Avgust craiului	lui Avgust craiul	lui Avgust crai	craiului Avgust
Costin	11	26	9	4
Neculce	13	28	4	5
Cron. munt.	4	33	5	8
Documente	13	25	5	7

După cum se vede, în textele românești vechi, ultima variantă, care a și învins ulterior, era una din cele mai puțin întrebunișate. Cu toate acestea, tocmai ea s-a dovedit p e r s p e c t i v ă, înscriindu-se în tendința panromanică la sintagmatizarea îmbinării de cuvinte cu fiecare component de sine stătător și la transformarea ei într-o sintagmă cu un singur centru gramatical.

3. STAREA ACTUALĂ A SISTEMULUI DE DECLINARE ÎN LUMINA PROCESULUI DE SINTAGMATIZARE

Una din particularitățile gramaticale ale limbii române actuale este capacitatea ei de a sublinia caracterul determinat al adjectivului printr-un articol special, cel determinativ (adjectival): **cel, cea, cei, cele**, care are și forme cazuale: **celui, celei, celor**. Acest articol stă după substantivul articulat: *omul cel bun/omului celui bun*. El d u b l e a z ă caracteristicile gramaticale, inclusiv cazul, ale substantivului, ceea ce dezechilibrează sistemul de declinare care tinde spre centralizarea informației gramaticale în sintagmele atributive.

După cum se știe, în limba română vorbită se observă tendința de a înlătura în asemenea îmbinări de cuvinte a doua marcă de caz. Exemplele de tipul celui următor: „Îi plăcea să stea ore întregi în vârful *dudului cel mare* de la marginea satului” (Fr. Munteanu) se întâlnesc în vorbire din ce în ce mai des, deși ele contrazic normele literare.

Justețea acestor observații se confirmă și prin situația cu pronumele demonstrative **acesta, acela** și altele, mai ales în formele vorbite: **ăsta, ăla** etc. În limba română literară, pronumele demonstrativ, al cărui loc obișnuit este cel dintre substantiv și adjectiv (*omul acesta bătrân*), la geniv-dativ d u b l e a z ă și aici

⁸ Tamara Repina, *Caracterul sintagmatic al declinării românești*, în SCL, XXII, nr. 5, București, 1971, p. 459–470.

⁹ T. A. Репина, *Аналитизм романского имени*, Ленинград, 1974, с. 77.

cazul substantivului, exprimat prin articolul postpus (*omului acestuia bătrân*). Dublarea indicelui de caz creează o contradicție cu procedeul sintagmatic predominant al sistemului de declinare¹⁰. Se pare că tocmai de aceasta în limba română vorbită apar inovațiile de tipul următor: „[...] ca o încredințare de o clipă a sufletului *ăsta ascuns*” (Demetrius); „Avioanele [...] dau drumul peste câmp *butoaielor astea argintii*” (Bănulescu) – formele literare, respectiv, ar fi **acestuia** și **acestora**. Inovațiile de acest fel se înscriu și ele în tendința panromană în chestiune, deși nici ele nu sunt aprobate de norma literară¹¹.

4. DECLINAREA ROMÂNĂ CA REZULTAT AL TRANSFORMĂRILOR ÎN LIMBA LATINĂ TÂRZIE

În istoria limbilor romanice, două limbi au moștenit declinarea substantivelor – limba franceză veche, în care cazurile au existat între secolele al IX-lea – al XIII-lea, după care ele au cedat locul prepozițiilor¹², și limba română, unde declinarea funcționează ca un sistem productiv și în zilele noastre.

Condițiile pentru divergența destinului istoric ale celor două sisteme romanice de declinare s-au creat în *adâncul latinei vorbite* din epoca târzie a existenței ei (secolele al III-lea – al VIII-lea), când sistemul latin clasic a suferit numeroase transformări în toate domeniile limbii, inclusiv declinarea substantivelor. În aceeași perioadă se creau și premisele formării articolului, un nou instrument gramatical. Aceasta se manifesta în *folosirea crescândă* pe lângă substantiv a pronomelor demonstrative, în primul rând a pronumelui **ille**.

Acum mai mult de o jumătate de secol, Alexandru Graur a făcut o ipoteză asupra unei *recompuneri* (intuitive) a componentelor grupului latin atributiv. Domnia sa a presupus că, în îmbinările de cuvinte de tipul „homo ille bonus”, determinativul **ille** era atașat la adjectiv (*homo/ille bonus*), iar pe urmă el s-a detașat de adjectiv ca să se apropie de substantiv (*homo ille/bonus*), de unde și articolul postpus al limbii române (*omul bun*). Această ipoteză, care ni se pare incontestabilă, deși ea a fost timp de mulți ani obiectul unor discuții animate¹³, poate servi ca o dovadă a însemnătății, pentru studiile lingvistice istorice, a nivelului mai înalt decât cel al cuvântului aparte.

¹⁰ Vezi tabloul stării actuale a declinării românești în Tamara Repina, *La déclinaison roumaine comme un système d'oppositions binaires*, în SCL, XXXI, nr. 5, București, 1980, p. 618.

¹¹ Confruntarea între cerințele sistemului și rigoarea normei literare stimulează dezvoltarea istorică a limbilor: Eugenio Coseriu, *Sistema, norma y habla. Teoría del lenguaje y lingüística general*, în Biblioteca Románica hispánica, dirijida por Dámaso Alonso, II, *Estudios y ensayos*, Madrid, 1962, p. 11–113, în special p. 43 și urm. Cu privire la normă și cultivarea limbii, vezi Mioara Avram, *Probleme ale exprimării corecte*, București, 1987.

¹² Declinarea analogă celei vechi franceze a mai existat un timp oarecare și în limba provenșală veche, dar nici ea nu s-a păstrat.

¹³ Vezi A. Graur, *De nouveau sur l'article postposé en roumain*, în RRL, XII, nr. 1, București, 1967, p. 3–18.

În ceea ce privește transformările fonetice și gramaticale în perioada târzie a funcționării limbii latine în calitate de mijloc de comunicare, ele se deosebeau în diferitele regiuni ale fostului Imperiu Roman. Cele mai mari deosebiri erau între provinciile romanizate din apus și din răsărit. Cf., de exemplu: trecerea **ŭ** > **o** sau formarea unui „casus obliquus unicus” în zona occidentală/păstrarea **u** (< **ŭ**, **ū**) și combinația însăși a cazurilor oblice în cea orientală. Ținând seama de cele spuse și având în vedere locul diferit al pronumelui demonstrativ **ille** (la începutul îmbinării atributive de cuvinte ori în interiorul ei), am încercat să reconstruim ipotetic paradigmele din latina vorbită – p r e d e c e s o a r e celor romanice. Prima din ele (1) trebuie să fi stat la baza declinării din vechea franceză, cea de-a doua (2) – a celei române.

Tabloul 2

Reconstruirea ipotetică a paradigmele din latina târzie
(Fosta declinare a II-a, masc. sing., lat. cl.: *lupus mortuus*)

1		2	
N.	*ille lopos mortos	N.-Acc.	*lupu illu mortu
G.; D.; Acc.; Abl.	} *illo lopo morto	G.; D.	} *lupu illui mortu

Precăderile paradigmei (2), pe baza căreia s-a format sistemul cazual român, ni se prezintă astfel: locul pronumelui demonstrativ (după substantiv), păstrarea, poate că tocmai datorită acestui din urmă fapt, a formei lui vorbite (*illui) și delimitarea formală a funcțiilor sintactice ale cazurilor în conformitate cu a x u l l o g i c „subiect – predicat – obiect” (N.-Acc./G.-D.)¹⁴.

Defectul sistemului de declinare în vechea franceză consta, printre altele, în „confruntarea” formelor gramaticale cu cerințele logicii. În forma cazului oblic (cas régime), s-au unit funcțiile sintactice i n c o m p a t i b i l e din punct de vedere logic. După părerea noastră, nepotrivirea între mijloacele de exprimare gramaticală și cerințele logicii gândului uman a d e z e c h i l i b r a t sistemul de declinare din vechea franceză, ca mai înainte și pe cel din latina târzie, și le-a condamnat pe amândouă la dispariție¹⁵.

Concluziile din observațiile prezentate mai sus pot fi formulate astfel:

1. În dezvoltarea istorică a declinării românești s-au manifestat cel puțin două tendințe panromanice: 1) p i e r d e r e a de către flexiunea nominală latină a capacității de a asigura substantivului posibilitatea de a funcționa ca o parte a

¹⁴ Tamara Repina, *Système casuel de l'ancien français vu à travers les systèmes analogues du latin et du roumain*, în *Acta linguistica Petropolitana*, în *Transactions of the Institute for Linguistic Studies*, vol. I, part 2, ed. N.N. Kazansky, St.-Petersburg, „Nauka”, 2003, p. 90–103. Vezi și: Knud Togeby, *Déclinaison romane et déclinaison roumaine*, în Knud Togeby, *Immanence et Structure*, în „Revue Romane”, Numéro spécial, 2, Copenhague, 1968, p. 139–149.

¹⁵ Т.А. Репина, *Категории диалектики и история языка*, в сб. *Романские языки в прошлом и настоящем*, Санкт-Петербург, 2007, с. 34–46. Studiul este prezentat pe Internet: http://elibrary.udsu.ru/xmlui/bitstream/handle/123456789/3231/Repina_80.pdf

propoziției și 2) trecerea de la o îmbinare liberă de cuvinte în limba latină la o sintagmă romanică reprezentând o unitate sintactică cu un singur centru gramatical.

2. Amândouă tendințele panromanice pot fi considerate o consecință a apariției articolului (cu echivalentele lui – determinative), a cărui „predestinare” este de a sprijini determinarea semantică a substantivului ca parte a propoziției printr-un instrument gramatical. Cele două articole, cel hotărât și cel nehotărât, a căror primă funcție este de a exprima categoria gramaticală a determinării, și-au însușit exprimarea celorlalte caracteristici gramaticale ale substantivului, în limba română, inclusiv cazul.

3. În limba actuală vorbită se înregistrează unele inovații: G.-D. *floarei* în loc de lit. *florii*, omului *cel (acesta)* bătrân în loc de lit. omului *celui (acestuia)* bătrân. Se pare că asemenea inovații blamate de norma literară reprezintă un rezultat al „presiunii” sistemului însuși de declinare al limbii române.

4. Destinele istorice ale sistemelor romanice de declinare s-au determinat chiar în momentul creării lor pe baza paradigmatelor diferite din latina târzie.

ABREVIERI

- Costin = Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958.
 Neculce = Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. a II-a, ed. Iorgu Jordan, București, 1959.
 Cron. munt. = *Cronicari munteni*, ed. Mihail Gregorian, vol. I–II, București, 1961.
 Documente = *Documente românești*, ed. Ion Bianu, partea I, t. 1, fasc. 1, 1576–1629, București, 1907.

LA DÉCLINAISON ROUMAINE À LA LUMIÈRE DES TENDANCES GÉNÉRALES DU DÉVELOPPEMENT HISTORIQUE DES LANGUES ROMANES

(Résumé)

Deux tendances générales romanes font l'objet de cette étude. Ce sont: la transition, dans l'expression des catégories grammaticales, de la flexion à l'article et la formation dans le syntagme nominal d'un centre d'information grammaticale. On y trouve aussi nos observations sur les destins historiques des systèmes de déclinaison en roumain et en ancien français.

Cuvinte cheie: articol, flexiune, sintagmă, declinare, normă.

Mots-clés: article, flexion, syntagme, déclinaison, norme.

*Universitatea de Stat din Sankt-Petersburg,
Facultatea de Litere (Rusia)*